

فرہنگ شہادت معصومین علیہم السلام

جلد سوم

در شہادت

امام زین العابدین - امام محمد باقر - امام جعفر صادق

امام موسیٰ کاظم - امام رضا - امام جواد - امام مادی

امام حسن علیہ السلام

و زندگی امام مهدی علیہ السلام

کروہ حدیث پژوهشگر باقر العلوم علیہ السلام

وابتداء سازان تبلیغات اسلامی

محمود شریفی • سید علی رضا جعفری

محمود لطیفی • محمود احمدیان

ترجمہ : محمود لطیفی

عنوان و نام پدیدآور	فرهنگ شهادت معصومین (علیه السلام) / گروه حدیث پژوهشکده باقرالعلوم (علیه السلام) وابسته به سازمان تبلیغات اسلامی، محمود لطیفی... [و دیگران]؛ ترجمه گروهی از فضلا؛ ویراستار مسلم صاحبی.
مشخصات نشر	تهران: سازمان تبلیغات اسلامی، پژوهشکده باقرالعلوم (علیه السلام)، ۱۳۹۳.
مشخصات ظاهری	ج ۳.
شابک	978-600-5529-49-4 : ج ۳ : ۲۱۰۰۰ ریال ؛ ج ۳ : 4-49-5529-600-978 (دوره) 3-46-5529-600-978
وضعیت فهرست نویسی	فیبا
یادداشت	عربی - فارسی.
یادداشت	محمود لطیفی، سیدعلیرضا جعفری، محمود شریفی، محمود احمدیان.
یادداشت	مترجم جلد دوم جواد محدثی و مترجم جلد سوم محمود لطیفی است.
مندرجات	ج ۱. در شهادت رسول خدا محمد مصطفی، حضرت فاطمه زهرا، امیرالمؤمنان علی و امام حسن مجتبی (علیه السلام) -- ج ۲. در شهادت سیدالشهداء حضرت امام حسین (علیه السلام) ج ۳. در شهادت امام زین العابدین، امام محمدباقر، امام جعفر صادق... و زندگی امام مهدی (علیه السلام).
موضوع	چهارده معصوم -- شهادت -- سرگذشتنامه -- احادیث -- احادیث شیعه، قرن ۱۴.
شناسه افزوده	لطیفی، محمود، ۱۳۳۱-
شناسه افزوده	صاحبی، مسلم، ۱۳۳۲-، ویراستار.
شناسه افزوده	پژوهشکده علمی - کاربردی باقرالعلوم (علیه السلام).
شناسه افزوده	سازمان تبلیغات اسلامی، پژوهشکده باقرالعلوم (علیه السلام).
رده بندی کنگره	BP۳۶۱ : ۲۹۳
رده بندی دیوبی	۲۹۳ : ۲۹۳
شماره کتابشناسی ملی	۲۹۲۶۳۴

انتشارات پژوهشکده باقرالعلوم

فرهنگ شهادت معصومین (علیه السلام) (جلد ۳)

گردآورنده: گروه حدیث پژوهشکده باقرالعلوم (علیه السلام)

ناظر: استاد محمد هادی یوسفی غروی

بازخوانی: عبدالرضا عسکری وادقانی

ناشر: انتشارات پژوهشکده باقرالعلوم (علیه السلام)

صفحه آرای: سجّاد / چاپ: علوی / لیتوگرافی: نقش

مسئول تولید: سید عبدالحسین زین العبادی

نوبت چاپ: اول - ۱۳۹۳ / تیراژ: ۱۰۰۰ نسخه

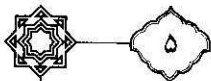
قیمت: ۲۱۰۰۰ تومان

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۵۵۲۹-۴۹-۴ : 4-49-5529-600-978 ISBN

مرکز پخش:

◀ بلوار نیایش، جنب مصلی قدس، پژوهشکده باقرالعلوم (علیه السلام) ▶

◀ تلفن ۰۲۵-۳۷۷۴۰۳۶۹ فکس ۰۲۵-۳۷۷۴۲۲۸۴ صندوق پستی ۱۳۵-۳۷۱۸۵ ▶

فهرست مطالب

مقدمه ۱۷

امّا این کتاب ۲۵

بخش ششم

شهادت امام زین العابدین (ع)

فصل اول: پرتوی از شخصیت آن حضرت (ع) ۳۱

القاب و کنیه‌های امام سجاده (ع) ۴۱

مادر امام سجاده (ع) ۴۳

فرزندان امام سجاده (ع) ۴۵

زاد روز امام سجاده (ع) ۴۷

سالروز شهادت امام سجاده (ع) ۴۹

مدت عمر و امامت امام سجاده و حکومت‌های طاغوتی زمان ایشان ۴۹

فصل دوم: رنج‌ها و محنت‌های آن حضرت (ع) ۵۵

خاطره‌ای سوزناک از کربلا ۵۵

اهانت ستمگران ۵۷

پرداختن بدهی پدر ۶۳

ناسپاسی و قدر ناشناسی ۶۵

بنی امیه و تهدید حضرت سجاده (ع) ۶۹

حضرت سجاده (ع) و اذیت کردن شامیان ۷۳

۷۳	بردباری امام سجاد (ع)
۷۵	عفو و گذشت
۸۵	فصل سوم: پیشگویی امام سجاد (ع) از شهادت خود
۹۱	فصل چهارم: وصیت‌های آن حضرت (ع)
۹۱	سفارش به امامت
۹۵	سفارش به ودیعه‌های امامت
۱۰۱	فصل پنجم: لحظات احتضار آن حضرت (ع)
۱۰۱	حمد خدا و زائت قرآن
۱۰۳	گریه امام سجاد (ع) هنگام احتضار
۱۰۵	فصل ششم: شهادت آن حضرت (ع)
۱۰۷	فصل هفتم: مراسم تجهیز (آراستن) آن حضرت (ع)
۱۰۹	آثار عبادت بر تن امام سجاد (ع)
۱۱۳	نماز بر حضرت سجاد (ع)
۱۱۵	محل خاک سپاری امام سجاد (ع)
۱۱۷	فصل هشتم: رویدادهای پس از شهادت آن حضرت
۱۱۷	قطع مستمری خویشان
۱۱۷	خیمه‌ای بر سر مزار
۱۱۹	وفای شتر آن حضرت

بخش هفتم

شهادت امام محمد باقر (ع)

۱۲۹	فصل اول: پرتوی از شخصیت آن حضرت
۱۳۱	سیمای امام باقر (ع)
۱۳۱	مادر امام باقر (ع)

۱۳۳	کنیه و القاب امام باقر علیه السلام
۱۳۳	فرزندان امام باقر علیه السلام
۱۳۳	زادروز امام باقر علیه السلام
۱۳۵	تاریخ شهادت امام باقر علیه السلام
۱۳۹	مدت عمر و امامت امام باقر علیه السلام و حاکمان جور زمان امامتش
۱۴۱	فصل دوم: رنج‌ها و محنت‌های آن حضرت
۱۶۳	فصل سوم: پیشگویی امام باقر علیه السلام از شهادت خود
۱۶۳	پیشگویی خود آن حضرت
۱۶۷	فصل چهارم: وعید‌های آن حضرت
۱۷۷	فصل پنجم: لحظات اخلاقی آن حضرت
۱۸۱	فصل ششم: چگونگی شهادت آن حضرت
۱۸۳	فصل هفتم: مراسم تجهیز و آراستن آن حضرت
۱۸۵	فصل هشتم: رویدادهای پس از شهادت آن حضرت
۱۸۵	روشن کردن چراغ در خانه

بخش هشتم

شهادت امام جعفر صادق علیه السلام

۱۹۳	فصل اول: پرتوی از شخصیت آن حضرت
۱۹۵	نام و کنیه و لقب‌های امام صادق علیه السلام
۱۹۷	مادر و فرزندان امام صادق علیه السلام
۱۹۷	زادروز امام صادق علیه السلام
۱۹۹	سالروز شهادت امام صادق علیه السلام
۱۹۹	مدت عمر و امامت و طاغوتیان معاصر امام صادق علیه السلام
۲۰۳	فصل دوم: رنج‌ها و محنت‌های آن حضرت

۲۰۳	 سختی دسترسی شیعیان به حضرت صادق (ع) در دوره منصور
۲۰۵	 آتش زدن خانه حضرت صادق (ع) از سوی منصور
۲۰۵	 تصمیم منصور بر شهادت امام صادق (ع)
۲۳۳	 فصل سوم: پیشگویی امام صادق (ع) از شهادت خود
۲۳۷	 فصل چهارم: وصیت های آن حضرت
۲۳۷	 غسل امام به دست امام
۲۳۹	 سفارش به عزاداری
۲۳۹	 وصیت به امامت پس از خود
۲۴۵	 سفارش های اخلاقی امام صادق (ع) به فرزندش
۲۴۹	 فصل پنجم: لحظات حتمی آن حضرت
۲۴۹	 سبک شمردن نماز
۲۵۱	 شاهد گرفتن بر وصیت
۲۵۱	 سخن امام صادق در رضا به قضای الهی
۲۵۱	 سخن آن حضرت در صله رحم
۲۵۵	 فصل ششم: چگونگی شهادت آن حضرت
۲۵۷	 فصل هفتم: مراسم تجهیز و آراستن آن حضرت
۲۵۷	 موضع قبر آن حضرت و آن چه بر آن نوشته شده بود
۲۶۱	 فصل هشتم: رویدادهای پس از شهادت آن حضرت
۲۶۱	 روشن کردن چراغ در خانه

بخش نهم

شهادت امام موسی بن جعفر (ع)

۲۶۷	 فصل اول: پرتوی از شخصیت آن حضرت
۲۶۹	 لقب ها و کنیه های امام کاظم (ع)

۲۷۱		مادر امام کاظم علیه السلام
۲۷۳		فرزندان امام کاظم علیه السلام
۲۷۵		سالروز تولد امام کاظم علیه السلام
۲۷۷		سالروز شهادت امام کاظم علیه السلام
۲۷۹		مدت عمر و امامت امام کاظم علیه السلام و ستمگران زمان او
۲۸۳		فصل دوم: رنج‌ها و محنت‌های آن حضرت
۲۸۳		رهایی از مکر هارون
۲۸۵		دستور زندانی کردن امام کاظم علیه السلام
۲۸۹		عبادت امام کاظم علیه السلام در زندان
۲۹۳		دعای حضرت به هنگام اعزام به بغداد
۲۹۳		فرستادن کنیزی به زن آن رای آذیت کردن امام کاظم علیه السلام
۲۹۵		دعای امام کاظم علیه السلام برای نجات از دست هارون و زندان او
۳۰۵		فصل سوم: پیشگویی امام کاظم علیه السلام از شهادت خود
۳۰۵		خبر ناگوار شهادت از زبان خود او
۳۰۷		نیکی امام کاظم علیه السلام به جای بدی‌ها
۳۱۱		خبر دادن شهادت خود به یحیی برمکی
۳۱۷		امر به امام رضا برای خوابیدن در منزل او
۳۱۹		فصل چهارم: وصیت‌های آن حضرت
۳۱۹		وصیت به حضرت رضا علیه السلام
۳۲۱		سفارش‌های امام کاظم علیه السلام درباره دارایی‌ها و اولاد
۳۲۷		فصل پنجم: سبب شهادت آن حضرت
۳۲۷		علت دستگیر شدن حضرت کاظم علیه السلام
۳۳۷		بردن امام کاظم علیه السلام به بغداد
۳۳۷		تصمیم هارون بر کشتن حضرت کاظم علیه السلام
۳۴۱		فصل ششم: چگونگی شهادت آن حضرت

۳۴۳	سم دادن یحیی برمکی به حضرت کاظم (ع)
۳۴۳	داستان شهادت امام کاظم (ع)
۳۵۵	فصل هفتم: مراسم تجهیز و آراستن آن حضرت
۳۶۱	فصل هشتم: رویدادهای پس از شهادت آن حضرت
۳۶۹	فصل نهم: سوگنامه آن حضرت

بخش دهم

شهادت امام علی بن موسی الرضا (ع)

۳۷۵	فصل اول: پرتوی از شخصیت آن حضرت
۳۷۷	کنیه و القاب حضرت رضا (ع)
۳۷۹	مادر حضرت رضا (ع)
۳۸۱	زادروز حضرت رضا (ع)
۳۸۳	تاریخ شهادت حضرت رضا (ع)
۳۸۵	مدت عمر و امامت و طاغوتیان معاصر امام رضا (ع)
۳۸۷	فصل دوم: رنج‌ها و محنت‌های آن حضرت
۳۸۷	بیرون بردن حضرت رضا (ع) از مدینه
۳۸۹	گفتگوی حضرت رضا (ع) با اباصلت هروی
۳۹۱	بیرون آمدن حضرت رضا (ع) برای نماز عید
۳۹۷	فصل سوم: پیشگویی امام رضا (ع) از شهادت خود
۳۹۷	خبر شهادت آن حضرت در لوح
۳۹۹	خبر پیامبر از شهادت حضرت رضا (ع)
۴۰۳	خبر حضرت علی (ع) از شهادت حضرت رضا (ع)
۴۰۳	خبر حضرت صادق (ع) از شهادت حضرت رضا (ع)
۴۰۷	خبر حضرت کاظم (ع) از شهادت فرزندش
۴۰۷	خبر حضرت رضا (ع) از شهادت خویش

۴۱۵		خبر حضرت جواد علیه السلام از شهادت پدر
۴۱۹		فصل چهارم: سبب شهادت آن حضرت
۴۲۹		فصل پنجم: چگونگی شهادت آن حضرت
۴۳۷		فصل ششم: مراسم تجهیز و آراستن آن حضرت
۴۶۱		محل دفن حضرت رضا علیه السلام
۴۶۷		فصل هفتم: رویدادهای پس از شهادت آن حضرت
۴۸۰		فصل هشتم: سوگنامه‌های آن حضرت

بخش یازدهم

شهادت امام محمد تقی الجواد علیه السلام

۴۸۵		فصل اول: پرتوی از شخصیت آن حضرت
۴۸۷		ویژگی‌های حضرت جواد علیه السلام و نقش نیک انگشتری او
۴۸۹		مادر حضرت جواد علیه السلام
۴۹۱		فرزندان حضرت جواد علیه السلام
۴۹۱		زادروز حضرت جواد علیه السلام
۴۹۳		تاریخ شهادت حضرت جواد علیه السلام
۴۹۵		مدت عمر و امامت و طاغوتیان معاصر حضرت جواد علیه السلام
۵۰۱		فصل دوم: رنج‌ها و محنت‌های آن حضرت
۵۱۵		فصل سوم: پیشگویی امام جواد علیه السلام از شهادت خود
۵۱۹		فصل چهارم: وصیت‌های آن حضرت
۵۲۵		فصل پنجم: چگونگی شهادت آن حضرت
۵۳۳		فصل ششم: مراسم تجهیز و آراستن آن حضرت
۵۳۵		فصل هفتم: رویدادهای پس از شهادت آن حضرت

فصل هشتم: سوگنامه آن حضرت ۵۳۹

بخش دوازدهم

شهادت امام علی النقی الهادی (ع)

فصل اول: پرتوی از شخصیت آن حضرت	۵۴۵
مادر و کنیه و لقبهای حضرت هادی (ع)	۵۴۵
زادروز آن حضرت	۵۴۷
تاریخ شهادت آن حضرت	۵۴۹
مدت عمر امامت و طاغوتیان روزگار امام هادی (ع)	۵۴۹
فصل دوم: رنج‌ها و خنجرهای آن حضرت	۵۵۱
توهین به حضرت هادی (ع) در مجلس متوکل	۵۵۱
بردن حضرت به سامرا	۵۵۳
امام هادی (ع) در زندان	۵۶۱
هدایای مادر متوکل به حضرت هادی (ع)	۵۶۳
شعر در مجلس متوکل	۵۶۷
دستور متوکل به قتل حضرت	۵۷۱
پیشگویی حضرت از هلاکت متوکل	۵۷۵
فصل سوم: پیشگویی امام هادی (ع) از شهادت خود	۵۸۱
فصل چهارم: وصیت‌های آن حضرت	۵۸۳
فصل پنجم: لحظات احتضار آن حضرت	۵۸۵
فصل ششم: چگونگی شهادت آن حضرت	۵۸۷
فصل هفتم: مراسم تجهیز و آراستن آن حضرت	۵۹۱
فصل هشتم: رویدادهای پس از شهادت آن حضرت	۵۹۷

بخش سیزدهم

شهادت امام حسن عسکری (ع)

۶۰۵	فصل اول: پرتوی از شخصیت آن حضرت
۶۰۷	مادر حضرت عسکری (ع)
۶۰۷	نام، کنیه و لقب حضرت عسکری (ع)
۶۰۹	فرزند امام حسن عسکری (ع)
۶۰۹	زادروز حضرت امام حسن (ع)
۶۱۱	سالروز شهادت آن حضرت
۶۱۳	مدت عمر امام مت حضرت عسکری (ع) و حاکمان جور زمانه
۶۱۵	فصل دوم: رنج‌ها و محنت‌های آن حضرت
۶۱۵	امام حسن (ع) در میان دربندگان
۶۱۵	امام حسن (ع) در زندان
۶۲۱	فرمان بردن حیوان از آن حضرت
۶۲۳	تصمیم مستعین به قتل آن حضرت
۶۲۵	فصل سوم: پیشگویی امام عسکری (ع) از شهادت خود
۶۳۱	فصل چهارم: وصیت‌های آن حضرت
۶۳۱	وصیت او درباره حضرت مهدی
۶۳۷	فصل پنجم: لحظات احتضار آن حضرت
۶۳۹	مژده ولایت حضرت مهدی (ع)
۶۴۳	فصل ششم: چگونگی شهادت آن حضرت
۶۵۳	فصل هفتم: مراسم تجهیز و آراستن آن حضرت
۶۵۳	نماز حضرت مهدی (ع) بر امام حسن
۶۵۳	محل دفن امام حسن (ع)
۶۵۵	فصل هشتم: رویدادهای پس از شهادت آن حضرت

بخش چهاردهم

زندگانی حضرت مهدی علیه السلام

۶۶۳	فصل اول: پرتوی از شخصیت آن حضرت
۶۶۳	نام و کنیه و القاب آن حضرت
۶۶۹	نهی از نام بردن آن حضرت
۶۷۱	ویژگی‌های جسمی حضرت مهدی علیه السلام
۶۷۷	زادروز حضرت مهدی علیه السلام
۶۸۱	پنهان شدن آن حضرت
۶۸۳	علت غیبت آن حضرت
۶۸۷	غیبت کوتاه آن حضرت
۶۸۹	نمایندگی عثمان بن سعید
۶۹۳	نمایندگی محمد بن عثمان عمری
۶۹۵	نمایندگی حسین بن روح نوبختی
۶۹۷	نمایندگی علی بن محمد سمري
۶۹۹	غیبت کبری
۷۰۳	نهی از تعیین زمان ظهور
۷۰۷	فصل دوم: رنج‌ها و محنت‌های حضرت
۷۰۷	رانده تنها
۷۰۹	گرفتاری شیعیان حضرت
۷۱۱	خون خواه سید شهیدان
۷۱۵	تحمل اذیت و آزار
۷۱۵	فریادرس امامان
۷۲۱	فریادرس مؤمنان
۷۳۱	فصل سوم: وظایف مؤمنان در مدت غیبت
۷۳۱	انتظار فرج

۷۳۵	پایداری در مذهب
۷۳۷	تقیه و حفظ اسرار
۷۴۱	مرجعیت شیعه در دوره غیبت
۷۴۵	فصل چهارم: نشانه‌های ظهور آن حضرت
۷۵۹	یاران حضرت مهدی علیه السلام
۷۶۳	آثار ظهور حضرت مهدی علیه السلام
۷۶۵	رفتار حضرت مهدی علیه السلام
۷۷۷	مدت حکومت حضرت مهدی علیه السلام
۷۸۱	فصل پنجم: جهان پس از ظهور آن حضرت
۷۸۱	پس از قیام حضرت مهدی علیه السلام
۷۸۵	منابع و مآخذ

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

المقدمة

قال الإمام الصادق عليه السلام:

«نَفْسُ الْمَهْمُومِ لَظْلَمْنَا تَسْبِيحًا، وَهَمُّهُ لَنَا عِبَادَةٌ».^١

إننا إذا تجاوزنا ما رواه في كتب الحديث من الأخبار التي تحكي ظلمة الأئمة المعصومين عليهم السلام وتروي جانباً من الأحداث المريرة التي مرّت عليهم، يمكننا أن نعدّ كتب «المقاتل» - التي صُنِّفَتْ في بيان واقعة استشهاد أحد المعصومين عليهم السلام وعلى الخصوص «الإمام الحسين عليه السلام» - أوّل موضوع درّس في التاريخ السياسي الشيعي أو في الأقلّ ثانيها بعد موضوع فدك وأحداث السقيفة.

إنّ كلمة «المقتل» في اللغة تعني المكان الذي وقع فيه القتل، كما تطلق هذه الكلمة في الاصطلاح على الكتاب الذي يروي أحداث واقعة استشهاد المعصومين خاصة واقعة كربلاء^٢، وتطلق أحياناً على مجالس العزاء أيضاً.^٣

هذا ويعدّ رواية واقعة كربلاء وفي الدرجة الأولى سبائاً واقعة الطفّ، في طبيعة أرباب المقاتل في تاريخ التشيع، كما يعدّ الذين تمكّنوا من تدوين ما رأوه أو سمعوه عن تلك الواقعة من أوائل كتّاب «المقاتل».

١- امالي المفيد: ٣٣٨.

٢- المنجد: ٦٠٩.

٣- مجلة (هنر) الموسميّة (العدد ٣، ص ٢٣٣)، (بالفارسيّة).

مقدمه

مقدمه

امام صادق (ع): «نفس کسی که به خاطر مظلومیت ما اندوهگین شود تسبیح است راند و هوش برای ما عبادت است».^۱

احادیثی در کتاب‌های روایی از مظلومیت ائمه معصومین (علیهم‌السلام) و چگونگی شهادت آنان خبر داده است. کتاب‌ها و جزواتی به نام «مقتل» وجود دارد که روند شهادت یکی از معصومین، به ویژه حضرت امام حسین (علیه‌السلام) را گزارش کرده‌اند. «مقتل» را می‌توان اولین یا حداقل پس از سقیفه و فدک، دومین موضوع، در تاریخ‌نگاری سیاسی شیعه به حساب آورد.

«مقتل» جای کشتن و زمینی که در آنجا کسی کشته شده باشد - قتلگاه - می‌گویند. همچنین به کتابی که درباره واقعه کربلا تألیف شده باشد، مقتل می‌گویند.^۲ گاهی مجالس تعزیه را نیز مقتل می‌گویند.^۳

گزارشگران حادثه کربلا و در مرحله نخست خود اهل بیت مظلوم و شهیدان آن واقعه، اولین مقتل خوانان تاریخ شیعه بوده‌اند و کسانی که دیده‌ها و شنیده‌های خود را درباره آن رویداد نوشته‌اند، اولین مقتل‌نویسان هستند.

۲. لغت نامه دهخدا: کلمه مقتل.

۱. امالی مفید، ص ۳۳۸.

۳. فصلنامه هنر شماره ۳: ۲۳۳.

و بعد آن اقترف حکام الجور من الأمويين تلك الجريمة النكراء، بذلوا قصارى جهودهم في إخفاء معالمها، ففرضوا على رواة الحديث ونقله الوقائع أن لا يفوهوا إلا بمدح الظالمين ودعم سلطانهم الغاشم، وأن يحذروا بيان نقاط ضعفهم وكشف خياناتهم وفضح جرائمهم، كيما يحولوا دون تمهيد الأرضية للإنفاضات المرتقبة وهذه هي شيمة سلاطين الجور على مرّ العصور وتعاقب الدهور. وعقيب سقوط الدولة الأموية أمكن تدوين وإشاعة ملحمة عاشوراء والملاحم الأخرى التي سبقت وتلت أحداث سنة ۶۱ هـ. إلا أن تمادي العباسيين في ظلمهم، من قبيل: ما تكرر من جمععتهم بالإمام الصادق عليه السلام إلى قصور الطواغيت، واستشهاد الإمام موسى بن جعفر عليه السلام في غياهب السجون، وتغريب الإمام الرضا عليه السلام في خراسان، أدى بأجمعه إلى إخفاء الحقائق وطمس معالم الجريمة من جديد، إذ خنقوا جميع الكلمات الحرة وقتلوا في مهدها، من قبيل: ما حدث بن السكيت إذ استأصلوا له لسانه^۱ وقطعوا أنامل المؤرخين كما قطعوا يد من يروم زيارة قبر أبي عبدالله الحسين عليه السلام^۲، حتى لم يبق بأيدينا حالياً من جميع تلك الحقائق وسيرة المعصومين عليهم السلام وآثارهم، على الخصوص المقاتل منها سوى أسمائها وأسماء مؤلفيها في كتب الفهارس. فقد ذكر المرحوم الحاج آقا بزرگ الطهراني تحت عنوان «مقتل» ستة موارد باسم «المقتل»، وتسعة وخمسين مورداً باسم «مقتل أبي عبدالله الحسين عليه السلام»، وثلاثة موارد باسم «مقتل الحسين عليه السلام»، وأربعة وعشرين مورداً باسم «مقتل أمير المؤمنين عليه السلام»، كما ذكر مقاتل أخرى أيضاً باسم «مقتل الحسن بن علي عليه السلام»، و«مقتل علي بن الحسين عليه السلام»، و«مقتل العباس ابن أمير المؤمنين عليه السلام»، و«مقتل زيد الشهيد»، و«مقتل أولاد مسلم»، و«مقتل حجر بن عدي»، وغيرها^۳.

۱. اعيان الشيعة، ج ۱، ص ۳۰۶، وسفينة البحار (مادة سَكَت).

۲. دائرة المعارف الإسلامية، ج ۸، مادة (كربلاء). ۳. الذريعة إلى تصانيف الشيعة، ج ۲۲، ص ۲۱-۳۵.

حکومتگران ستمگر اموی پس از آن جنایت هولناک، تمام توان خود را برای از بین بردن آثار آن به کار گرفتند. گزارشگران حوادث را به سمتی پیش بردند که جز ثنای آنان، سخنی نگویند و در تأیید حاکمان اموی، حکومت ظالمانه‌شان بنویسند و از نوشتن ضعف‌ها، خیانت‌ها و جنایت‌ها برحذر باشند تا بدین وسیله زمینه شورش‌های بعدی را بگیرند و راه مبارزه با طغیان و سبک‌سری اموی فراموش شود و این شیوه همیشگی ستمگران تاریخ است.

پس از فروپاشی حکومت اموی، برای تدوین و نشر حماسه عاشورا و عاشوراها قبل از سال ۶۱ و پس از آن فرصتی ایجاد شد؛ اما با گسترش جنایت‌های مشابه بنی عباس و احضار مکرر حضرت ع به دربار طاغوت، شهادت حضرت موسی بن جعفر ع در زندان جنایت‌کاران و عربت جان‌نواز امام رضا ع در خراسان، بار دیگر متوکل‌ها کوشیدند تا جنایت را پنهان و آثار آن را پاک کنند و زبان گویندگانی چون ابن سکیت را از حلقوم بیرون بکشند.^۱ و دست نویسندگان را چون زائنان کربلا قطع کنند.^۲ برای همین است که امروز، از آن همه آثاری که در شرح زندگی، و مقابل گفته‌های معصومین به دست شیعیان دل سوخته نوشته شد، فقط نامی در فهرست کتاب‌های مؤلفان باقی مانده است.

مرحوم حاج آقا بزرگ در ذیل عنوان مقتل شش مورد با نام «مقتل»، ۵۹ مورد با نام مقتل ابا عبدالله الحسین ع و سه مورد با نام «مقتل الحسین» آورده، چنانکه چهارده مورد بانام مقتل امیرالمؤمنین ع و نیز مقتل الحسن بن علی ع و مقتل علی بن الحسین، مقتل عباس بن امیرالمؤمنین، مقتل زیدالشهید، مقتل اولاد مسلم و مقتل حجر بن عدی و... بر شمرده است.^۳

۱. اعیان الشیعه، ج ۱۰، ص ۳۰۶ و سفینه البحار، ماده سکت.

۲. دائرة المعارف اسلامیة، ج ۸، ماده کربلا.

۳. الذریعة، ج ۲۲؛ ۲۱ تا ۳۵.

و أول مقتل للإمام الحسين (عليه السلام) صنفه «أصبع بن نباتة المجاشعي» وهو من خواص أصحاب أمير المؤمنين (عليه السلام)، وقائد شرطة الخميس^١ في وقعة صفين، وقد أرخ صاحب الذريعة وفاته بما بعد القرن الهجري الأول بينما ذكرت بعض المصادر أن وفاته كانت في عام ٦٤ هـ. ثم تلاه جابر بن يزيد الجعفي (ت: ١٢٨ هـ)، وهو من أصحاب الإمام الباقر (عليه السلام)، وأبو مخنف لوط بن يحيى (ت: ١٧٠ هـ)، فقد ألف «مقتل الحسن (عليه السلام)» و«مقتل الحسين (عليه السلام)»، و«مقتل أمير المؤمنين (عليه السلام)»، ونصر بن مزاحم المنقري (ت: ٢١٢ هـ) صاحب كتاب «وقعة صفين»، وابن واضح اليعقوبي (ت: ٢٩٤ هـ) وهو صاحب كتاب «تأريخ اليعقوبي»، والشيخ الصدوق محمد بن علي بن الحسين القمي (ت: ٣٨١ هـ)، وشيخ الطائفة محمد بن الحسن الطوسي (ت: ٤٦٠ هـ)، ولكن لم يبق من جميع تلك المقاتل سوى أجزاء من مقتل أبي مخنف تم استخراجها من كتاب «تأريخ الطبري»، وأعيد تنظيمها بشكل منظم. وهناك كتب كثيرة في موضوع «المقتل» إلا أنها لم تعنون بعنوان -المقتل-، منها: كتاب «روضة الشهداء» لحسين بن علي الكاشفي البيهقي (ت: ٩١٠ هـ)، وقد شاعت قراءته في مجالس العزاء لما يحتويه من نثر جميل وكلام مسجع حتى اشتهر من يقرأ المصيبة بـ«الروضة خوان» أي «باري الروضة» نسبة إلى هذا الكتاب، وقد ذهب الظن ببعض إلى أن السر في اشتهار هذا الكتاب يمكن لكونه أول مقتل كتب باللغة الفارسية^٢ في حين أن هذا الكتاب نفسه يحتوي على كلمات وأشعار فارسية نقلت عن كتاب «مقتل الشهداء» لأبي المفاخر الرازي وهو من الشعراء المجيدين في عصر غياث الدين محمد بن ملك شاه (ت: ٥١١ هـ)، والسلطان مسعود بن محمد بن ملك شاه السلاجوقي (ت: ٥٤٧ هـ). كما أن صاحب الذريعة ذكر كتاباً آخر باللغة الفارسية أيضاً تحت عنوان «مقتل الشهداء» لشخص يعرف بـ(العاصي)، يُعزى تأريخ استنساخه إلى سنة ٨٨٧ هـ. وقدمه على «الروضة»^٣. ويحتمل أن يكون اشتهار قراء المصيبة بـ«روضة خوان» واشتهار كتاب الملاح حسين الكاشفي راجعاً إلى اقتران تأليف الكتاب

١. القوات الخاصة والمجاميع التي تتقدم جيش أمير المؤمنين (عليه السلام)، راجع اعيان الشيعة، ج ٣، ص ٤٦٤، وسفينة البحار مادة (صَبَغ).

٢. حماسة حسيني - للشهيد مرتضى المظهري -، ج ١، ص ٥٣ إلى ٥٤.

٣. الذريعة إلى تصانيف الشيعة، ج ١١، ص ٢٩٥.

در این میان اولین مقتل حضرت امام حسین را اصبح بن نباته مجاشعی^۱ فرمانده شرطة الخمیس در جنگ صفین نوشته است. صاحب الذریعه تاریخ وفات او را بعد از قرن اول هجری می داند چنانچه بعضی از مصادر وفاتش را سال ۶۴ هجری ذکر کرده اند. پس از او جابر بن یزید جعفی از اصحاب امام باقر (ف. ۱۲۸ ق.)؛ ابومخنف لوط بن یحیی (ف. ۱۷۰ ق.)، نویسنده مقتل الحسن و مقتل الحسين و مقتل امیرالمؤمنین علیه السلام و نیز نصر بن مزاحم منقری (ف. ۲۱۲ ق.)، نویسنده کتاب «واقعه صفین»؛ ابن واضح یعقوبی (ف. ۲۹۴ ق.) صاحب «تاریخ یعقوبی»؛ شیخ صدوق محمد بن علی بن الحسین قمی (ف. ۳۸۱ ق.) و شیخ طوسی (ف. ۴۶۰ ق.) قلم به دست گرفته و مقتل نوشته اند؛ ولی جز بخش هایی از مقتل ابومخنف که از تاریخ طبری استخراج، تنظیم و چاپ شده است، هیچ یک در اختیار نیست. کتاب های زیادی نیز در موضوع مقتل نوشته شده که مقتل نامگذاری نشده است از آن جمله: «روضه الشهداء» نوشته حسین بن علی کاشفی بیهقی متوفای ۹۱۰ می باشد که برای نثر شیرین مسجعی که دارد، اگرچه خیلی معتبر نیست، خواندن آن در مجالس سوگواری شهرت یافت تا آنجا که اگران و مقتل خوانان را روضه خوان نامیدند. عده ای گمان کرده اند شهرت این کتاب به دلیل آن است که اولین کتاب مقتل در زبان فارسی می باشد؛^۲ در صورتی که خود روضه الشهداء جملات و اشعاری ناب زبان فارسی از مقتل الشهدای ابوالمفاخر رازی نقل می کند. ابوالمخافر شاعران رازی از شاعران بربر دست دوره غیاث الدین محمد بن ملک شاه متوفای ۵۱۱ و سلطان مسعود بن محمد بن ملکشاه سلجوقی متوفای ۵۴۷ می باشد. صاحب ذریعه، کتاب دیگری را نیز به نام «مقتل الشهداء» نوشته شخصی متخلص به عاصی که تاریخ نسخه برداری آن به ۸۸۷ ق. می رسد و به زبان فارسی نوشته شده است بر روضه الشهداء مقدم می شمرد.^۳ به احتمال زیاد، شهرت مقتل خوانان به اسم روضه خوان و نیز کتاب ملاحسین کاشفی به سبب همزمان بودن تألیف کتاب، بسا روی

۱. یکی از خواص اصحاب حضرت علی علیه السلام و فرمانده شرطة الخمیس - نیروهای ویژه و پیشمرگان حضرت امیر علیه السلام در این مورد به اعیان الشیعه، ج ۳: ۴۶۴ و سفینه البحار ماده صیغ مراجعه شود - در جنگ صفین که بنا به قول صاحب ذریعه پس از صدم هجری و بنا به قولی در سال ۶۴ وفات یافته است.

۳. الذریعه، ج ۱: ۲۹۵.

۲. حماسه حسینی ج ۱: ۵۳-۵۴.

بمجيء الصفويين واستبدال قراءة «الشاهنامه» بقراءة المقتل في المجالس الليلية، خاصة وأن هذا الكتاب يحتوي نثراً جميلاً ولحناً حماسياً. كما أن كتاب «إكسیر العبادات في أسرار الشهادات» لمؤلفه الملا آقا ابن العابد الشيرازي الدربندي (ت: ۱۲۸۶ هـ) نقل تفصيلي في المقتل، مع ما فيه من الأمور التي لا تستند إلى مصدر معتبر. وأن ترجمته الفارسية معروفة بعنوان «أسرار الشهادة دربندي» والملفت للانتباه أن هناك ستة كتب في المقتل تحمل هذا العنوان وقد صُنفت بجمعها في أيام الدولة القاجارية.^۱ ومن بين (المقاتل) التي تم الاهتمام بها في الآونة الأخيرة، كتاب «اللّهوف» لعلّي بن موسى بن جعفر بن طاووس (ت: ۶۶۴ هـ) و«نفس المهموم» للمحدث والمحقق الحاج الشيخ عباس العمّي (ت: ۱۳۵۹ هـ)، و«مقتل الحسين» للسيد عبدالرزاق الموسوي المقمّم (ت: ۱۳۹۱ هـ) ووجه إلى مائة كتاب آخر باللغة العربية والفارسية والتركية والأردية، يحظى كلّ واحد منها بدراسة خاصة والتفاتات فريدة. الجدير بالذكر في هذا المجال أن كتاب «الذريعة» برغم ذكره أربعة عشر عنواناً لمقتل أمير المؤمنين (عليه السلام) إلا أن الموجود حالياً في مكتبات المراكز العلمية من مقاتل التي تخصّ أحد الأئمة المعصومين (عليه السلام) غير الإمام الحسين (عليه السلام) لا يتجاوز عدد أصابع اليد، وهذا يدعو المحققين والمؤلفين إلى التأمل. وهو في الوقت ذاته إن دلّ على شيء فإنّه يدلّ على مدى الاهتمام الذي بذلته الشيعة في الحفاظ على ذكرى واقعة كربلاء ومجالس العزاء التي تقام سنوياً وشهرياً في جميع الأقطار الإسلامية. والذي يجب على المحققين والمفكرين هو البحث العميق والجرّد المستوعب لجميع النصوص التاريخية والروائية الموجودة في المكتبات العامة والخاصة لاستخراج وتنقيح جميع الأبعاد التي يمكنها أن تعكس الصورة الحقيقية لاستشهاد المعصومين (عليه السلام) وعرضها على جميع أرجاء المعمورة بما يتناسب وسيرة هؤلاء الهداة الصادقين وحياتهم الزبانية، ليشغف أسماع الأجيال على مرّ العصور بترانيم الصدق والشجاعة والشهامة والمروءة.

۱. الذريعة إلى تصانيف الشيعة، ج ۲، ص ۴۶ و ۲۷۹.

۲. المصدر المتقدم، ج ۲۲، ص ۲۹-۳۱.

کار آمدن صفویه و جایگزین شدن مقتل خوانی به جای شاهنامه خوانی در شب نشینی‌ها بوده است به خصوص نثر زیبایی آنکه تا اندازه‌ای آهنگ حماسی دارد.

ملا آقا بن عابد شیروانی دربندی (ف. ۱۲۸۶ ق.) کتابی به نام «اکسیر العبادات فی اسرار الشهادات» نوشته است که ترجمه فارسی آن معروف به اسرار الشهاده دربندی، کتابی مبسوط در مقتل، همچنین شش عنوان دیگر از کتاب‌های مقتل، به همین نام می‌باشند که همگی در دوره قاجاریه نوشته شده‌اند.^۱

و از کتاب‌هایی که امروزه در مقتل حضرت سیدالشهدا، مورد توجه قرار دارد «لهوف» نوشته دانشمند برهین‌کار، علی بن موسی بن جعفر بن طاووس (ف. ۶۶۴ ق.)؛ «نفس المهموم» نوشته محدث محقق، حاج شیخ عباس قمی (ف. ۱۳۵۹ ق.)؛ «مقتل الحسین» نوشته عبدالرزاق موسی‌مقدم (ف. ۱۳۹۱ ق.) و حدود یکصد جلد دیگر به زبان‌های فارسی، عربی، اردو و ترکی می‌باشند که هر یک دارای امتیازات خاص و تأملات گوناگونی است.

آنچه در این میان قابل توجه است اینکه در این حدود چهارده عنوان مقتل امیرالمؤمنین (علیه السلام) ذکر شده است.^۲ اما در کتابخانه‌های تاریخی، کتاب‌هایی که مقتل ویژه یکی از ائمه معصومین (علیهم السلام) - به جز حضرت سیدالشهدا - باشد به تعداد انگشتان دست نمی‌رسد و این برای محققان و نویسندگان، باید محل تأمل باشد؛ در ضمن نشانگر بُعد دیگری از آثار کوشش شیعه در حفظ خاطره کربلا و مجالس عزاداری است که سالیان سال در سرزمین‌های اسلامی برگزار می‌شده و می‌شود.

شایسته است امروز، محققان و اندیشمندان در متون تاریخی و روایی موجود بین سنی و شیعه کنکاش کنند تا تصویری واقعی از شهادت معصومین (علیهم السلام) و متناسب با زندگی و سیره الهی آن هادیان بحق نشان دهند و سرود صداقت، شجاعت و مردانگی را در گوش انسان‌های تمامی عصرها و نسل‌ها بسرایند.

وأما هذا الكتاب:

ففي عام ۱۳۶۶ هـ.ش، اقترح جمع من المسؤولين في منظمة الإعلام الاسلامي، أن تتحمّل المنظمة المذكورة أعباء إعداد مقتل معتبر للمعصومين (عليه السلام) وذلك بسبب ما شوهد في بعض مجالس العزاء أن بعض الخطباء وقراء المراثي يذكرون أموراً لا تستند إلى مصدر معتبر، ثم تتناقلها صدور العامة ما يؤدي في الغالب إلى الاستهانة بمقام العصمة وكرامة أهل البيت (عليه السلام)، فاتفقت كلمة المفكرين وأصحاب الكلمة على الحدّ من هذه الظاهرة. ومن حملة الطرق المقبولة التي يمكن القيام بها في رفع هذا المحذور هو تصنيف مقتل جمع يستند إلى المصادر الموثوقة، تُراعى في تنظيمه المتبنيات الاعتقادية لدى الشيعة وإخضاع الخبر - ما أمكن - إلى الموازين التي تثبت صحتها من سقمها. ولأجل أن يأخذ هذا الاقتراح طريقه إلى حيز التنفيذ اتصلنا بأحد المحققين الراغبين في تحمّل هذه المسؤولية لبدء المشروع بتقديم نموذج عن عمله إلى المنظمة لتضع في يده الإمكانات اللازمة بعد النظر فيه والمصادقة عليه. ولكن الأسف الشديد مضت سنوات وتعرض المحقق المذكور لحادثة مؤلمة فلم يبصر المشروع النور حتّى طرح الموضوع من جديد قبل أربع سنوات فشدد سماحة حجة الاسلام والمسلمين المحمّدي العراقي رئيس منظمة الإعلام الإسلامي على تحويل الأمر لقسم الحديث في معهد أبحاث باقر العلوم (عليه السلام) ليقوم بأعباء هذه المسؤولية. فاعدت مقدمات المشروع وتمّ تبادل الآراء مع المحققين وأصحاب النظر، وبدأت عملية استخراج المطالب المتعلقة بالمقتل من المصادر الأصلية والمستندات التاريخية والحديثية، وبعد تبويب المطالب المستخرجة، تقرّر تنظيمها في عدّة فصول بشأن كل واحد من المعصومين (عليه السلام) على الترتيب الآتي:

الفصل الأول: (في نبذة من شخصيته)؛ يشار فيه إلى شخصيّة المعصوم (عليه السلام) وتاريخ ولادته واستشهاده، ومدة عمره وإمامته، على ما يؤيدها الكتاب، وألقابه وكنيته واسم أبيه وأمه وأولاده بمقدار الحاجة ومراعات الاختصار.

اما این کتاب:

در سال ۱۳۶۶، بعضی از مسؤولین سازمان تبلیغات اسلامی پیشنهاد کردند که لازم است برای تهیهٔ مقتل معتبر معصومین علیهم‌السلام حرکتی در سازمان آغاز گردد؛ زیرا در محافل مختلف، سخن از این بوده و هست که در بعضی از مجالس عزاداری اهل بیت علیهم‌السلام، برخی گویندگان مذهبی و مرثیه سرایان مطالبی مطرح می‌کنند که دارای مدرک معتبری نبوده و سینه به سینه نقل و بیان می‌شود و چه بسا موجب وهن و اهانت به مقام عصمت و عزت اهل بیت علیهم‌السلام می‌گردد. جلوگیری از بیان این گونه مطالب بی‌اساس و بلکه مضر، مورد اتفاق تمامی اندیشمندان است.

یکی از راه‌های قابل اجرا در جلوگیری از این شیوه‌ها تهیهٔ مقتل جامع، از منابع معتبر می‌باشد که در تنظیم آن منابع اثنی عشری شیعه، معیارهای پذیرش اخبار و حدیث تا حد امکان مراعات شده باشد.

در اجرای این پیشنهاد با یکی از پژوهشگران علاقه‌مند تماس حاصل شد تا کار را شروع کند. طرح و نمونه کار را به سازمان ارائه دهد تا در صورت تصویب، امکانات لازم برای ادامه کار فراهم شود؛ ولی متأسفانه پس از گذشت چند سال و حادثه ناگواری که برای آن پژوهشگر محترم رخ داد این کار به جایی نرسید. تا اینکه چهار سال پیش دوباره موضوع مطرح شد و ریاست محترم سازمان تبلیغات اسلامی تأکید کردند تا این مهم را گروه حدیث پژوهشکدهٔ باقرالعلوم علیه‌السلام به عهده گیرد.

مقدمات کار شروع شد و پس از تبادل نظر با محققان و صاحب نظران طرح، کار تنظیم جمع‌آوری و استخراج مطالب مربوط به مقتل از منابع اولیه، مستند تاریخی و حدیثی آغاز شد و پس از دسته‌بندی مطالب، مقرر شد که در چند فصل به شرح زیر تنظیم شود.

فصل اول: با نام «فی نبذة من شخصيته». در این فصل به شخصیت مورد نظر اشاره‌ای شده است؛ سپس تاریخ ولادت، تاریخ شهادت، مدت عمر، امامت و نظر مورد تأیید نویسندگان، القاب، کنیه، نام پدر و مادر و فرزندان در حد نیاز و مختصر می‌آید.

الفصل الثانی: (في مأساته)؛ يتحدث عن الإيذاء والتعذيب الذي تعرض له المعصومون (عليه السلام) في حياتهم.

الفصل الثالث: (في الاخبار عن شهادته) يتعرض إلى الإخبار الواردة عن الله سبحانه وتعالى، ورسوله (عليه السلام) والأئمة المعصومين (عليهم السلام) بشأن استشهاد كل واحد من المعصومين (عليهم السلام).

الفصل الرابع: (في وصاياه)

الفصل الخامس: (في وقائع نهضته)

يتعرض إلى الأحداث التي وقعت في مدة مرضه الذي استشهد فيه.

الفصل السادس: (في كنيّة شهادته)

الفصل السابع: (في تجهيزه)

يتعرض إلى تجهيز المعصوم من غسله وتكفينه والصلاة عليه ودفنه.

الفصل الثامن: (فيما وقع بعد شهادته)

الفصل التاسع: (في البكاء عليه ومراثيه)

يتعرض إلى الأشعار والكلمات التي قيلت في رثاء المعصوم (عليه السلام) سواء المنقولة عن المعصوم (عليه السلام) أم أصحابه والمقرّبين إليهم والقريبين من عصرهم (عليهم السلام).

وفي الختام نشكر اخواننا الشيخ شمس الله الصفركلي، والسيد حسين السجادي تبار لمعاونتهما لنا في استخراج قسم من الاحاديث وتنظيمها.

نرجوا من جميع المحققين وأصحاب الكلمة والقراء الكرام أن يتفضلوا علينا بأرائهم لإكمال هذا المشروع في طبعاته القادمة.

إنّه وليّ الحقّ

قسم الحديث في معهد باقر العلوم (عليه السلام) للأبحاث

قم المقدّسة

فصل دوم: با نام «فی مأساته». درباره آزار و شکنجه‌هایی است که در زندگی معصومین علیهم‌السلام به آنها وارد گردید.

فصل سوم: با نام «فی الإخبار عن شهادته». در این فصل به خبرهایی که از طرف پروردگار متعال، پیامبر و معصومین در مورد شهادت هر معصوم آمده، اشاره شده است.

فصل چهارم: با نام «فی وصایاه». در این فصل به وصیت‌هایی پرداخته شده که هر معصوم داشته است.

فصل پنجم: با نام «فی احتضاره». در این فصل به وقایعی اشاره می‌شود که در زمان بیماری معصوم اتفاق افتاده و منتهی به شهادت آن بزرگوار شده است.

فصل ششم: با نام «فی کیفیه شهادته». این فصل شامل، آنچه مربوط به شهادت و سبب شهادت آن بزرگواران است.

فصل هفتم: به مسائلی مختص آن یافته که مربوط به تجهیز معصوم یعنی غسل، کفن، نماز، دفن آن بزرگواران که با نام «فی تدفینه» آمده است.

فصل هشتم: با نام «فیما وقع بعد شهادته». اتفاقاتی را که بعد از شهادت هر معصوم رخ داده است بیان می‌کند.

فصل نهم: شامل اشعار و جملاتی که در مصیبت معصوم آمده است چه از معصومین یا از اصحاب و افراد نزدیک به زمان ائمه علیهم‌السلام.

گفتنی است که در ترجمه کتاب، فقط منبع اوّل در پاورقی آورده شده و از ذکر بقیه منابع برای رعایت اختصار صرف‌نظر شده است و نیز به ترجمه مرثیه‌ها و اشعاری اکتفا شده که معاصر با معصوم بوده است. در اینجا لازم می‌دانیم از همه برادرانی که برای تنظیم و راستاری و اصلاح این مجموعه ما را یاری کردند تقدیر و تشکر کنیم.

در پایان از تمامی محققان و صاحب نظران و خوانندگان عاجزانه درخواست می‌کنیم، برای کاملتر شدن این مجموعه در چاپهای بعدی نظرات خود را به این مرکز ارائه نمایند.

إِنَّهُ وَلِيُّ الْحَقِّ

گروه حدیث پژوهشکده باقر العلوم علیهم‌السلام

شهر مقدّس قم